

P„POKOLBA A VALLÁSSAL”? A zsidóság, a kereszténység és az iszlám: veszélyezteti-e a monoteizmus az emberiséget?

Nagy az Isten! Ha napjainkban váratlanul felhangzik ez a kiáltás valahol a világon, az emberek önkéntelenül fedezékbe húzódnak. Az iszlamista terror sok ember szemében visszavonhatatlanul rossz fényt vetett a vallásra. Ma már gyakran az erőszak, az intolerancia és az irracionalitás képzete társul a valláshoz. A békésen élő nagyszámú muszlim védelmében számos katolikus illetve leszögezi, hogy a kereszténységnek szintén van erőszak története. Ettől azonban természetesen még cseppet sem javul a helyzet. Ha pedig arról értesülünk, hogy Indiában hinduk mecseteket gyűjtanak fel, Mianmarban pedig buddhisták már-már egy egész muszlim népet eltüntetnek a föld színéről, óhatatlanul felmerül az a gondolat, hogy az oly fontos béke érdekében talán megpróbálhatnánk egyszerűen teljesen vallás nélkül berendezni az életünket. A 20. században sor is került erre a kísérletre. Megrázó eredménnyel járt. A három diktátor, Joszif Sztálin, Adolf Hitler és Mao Ce-tung ateista ideológiájának következtében összesen mintegy százhatvanöt millió ember vesztette életét. Kétezer évvel ezelőtt nem is élt több ember a földön. Ennek ellenére továbbra is sokan gyanús szemmel néznek a vallásra.

1. Igazság és erőszak: hogyan gyilkol meg egy ronda tény egy szép elméletet

Az egyiptológus Jan Assmann szerte a világon nagy feltűnést keltett azzal a nézetével, mely szerint a monoteista vallások igazságra támasztott igénye jelenti a probléma gyökerét. Assmann szerint súlyos következményekkel járó botrány, hogy akik csak egyetlen Istenben hisznek, azt állítják, hogy rajtuk kívül senki sincs birtokában az igazságnak. Már a filozófus Odo Marquard is a sok isten létét elismerő felfogás dicséretét zengte, arra hivatkozva, hogy aki a sok-sok isten közül egyszerűen tetszése szerint kiválaszthatja a sajátját, biztosan nem fogja beverni a többi isten kedvelőinek koponyáját. Mindenkinek csak ízlése szerint. Első hallásra meggyőzőnek is tűnik. Sajnos azonban csak elméleti szinten. Albert Einstein egy alkalommal megjegyezte, hogy a tudományban ronda tények gyilkolnak meg szép elméleteket — ennek szellemében e téren is hallatnia kell a szavát a történelemtudománynak. És akkor máris megtudjuk, hogy a népek mítoszainak, a minden nép saját isteneivel benépesített égi szféráknak van

egy halálos mellékhatásuk: minden nép úgy vélte, hogy jogaik, különösen az élethez való joguk kizárólag azoknak vannak, akik közülük tartoznak, senki másnak. Éppen ezért gyakorlatilag általánosnak számított a más népek ellen indított gátlástalan és kegyetlen háború, a gyilkosságok és az emberölést ugyanis egyáltalán nem tekintették kerülendő bűncelekménynek, hiszen lényegében semmi nem szólt azok lemeszárlása ellen, akik nem tartoztak a fegyvert ragadók népéhez.

A törzsi társadalmak tagjai rendszerint egyszerűen embernek nevezték saját magukat, amivel azt a véleményüket juttatták kifejezésre, hogy a többiek valójában nem is emberek, legalábbis nem a szó teljes értelmében. Moses Finley amerikai ókortörténész szerint a görög Odüsszeusz világában még „nincs társadalmi tudat, nincs nyomuk isteni parancsolatoknak, nincs felelősségérzet a család körén túlnyúlóan, és senkinek nincsenek kötelezettségei senkivel és semmivel kapcsolatban, mindenkinek csakis az a feladata, hogy bátor legyen, s igyekezzen győzelmet aratni és hatalmat szerezni”. Szó sincs arról, hogy az emberek egyenlők lennének, békével és toleranciával pedig végképp nem találkozhatunk. A törzsi vallások olyan elbeszélésekből és kézzelfogható szertartásokból álltak, amelyekbe mindenki kényelmesen befészkelhette magát, megtudva, hogyan zajlottak a világ folyamatai, milyen most a világ, és miként fog festeni a jövőben. A vallások bemutatták, milyen a világ, amelyben az ember él, s felvilágosítást adtak arról, hogyan kell viselkednie a világban annak, aki nem akarja rosszul végezni. Nem volt életképes, aki nem tudott szakértő kézzel nyúlni a törzsi vallásokhoz, pontosan úgy, ahogyan ma a mosógép gombjaihoz nyúlunk. Végzetes következményei lehettek annak, ha valaki nem helyesen vitt végbe egy-egy mozdulatsort. Mindenki igyekezett hát fegyelmезetten viselkedni, bármily nehezére esett is. A törzsi vallásokban gyakorlatilag nem is hittek az emberek, ahogyan mi sem hiszünk ma a mosógépekben — egyszerűen magától értetődő alkotóelemei voltak az életnek.

Egyszer csak azonban hallatlan dolog történt. Krisztus előtt 1300 körül bizonyos népek körében bizonyos emberek eleinte bizonytalanul és homályosan, majd egyre határozottabban egyetlen Istenben kezdtek hinni, s meggyőződésük lett, hogy ez az Isten teremtette az egész világot, minden népet és az összes embert. Forradalmi fejlemény következett be! A törzsi istenek hatásköre ugyanis mindig csak az adott törzsre terjedt ki, s a népük által vívott véres csatákban sokszor minden erejükkel harcra is szálltak a többi nép erőtlenség tekintett

törzsi isteneivel. És akkor hirtelen olyan Istent jelent meg a színen, akinek a hatalma mindenkire kiterjed! A jelenség alighanem Egyiptomban bukkant fel, mégpedig IV. Amenophisz fáraó idejében. Az Amenophisz név annyit tesz, mint Amún elégedett. Amún azonban csak az egyik volt az Egyiptomban elfogadott megszámlálhatatlan sok birodalmi isten közül. Csakhogy IV. Amenophisz már nem tett hitet Amún mellett, hanem az egyetlen és páratlan napistenben, Atonban hitt. Mivel pedig a fáraó nem végzett félmunkát, új nevet választott, és Ehnatonnak, azaz Aton szolgájának nevezte magát. Ahet-Áton néven új fővárost építtetett, s úgy művészeti stílust honosított meg, amely hirtelen valóságos embereket kezdett ábrázolni, olyan emberek, akiknek személyes érzelmeik vannak. A felesége Nofretéte volt, akinek elbűvölő szépsége még ma is rabul ejti a berlini Neues Museum álmélkodó látogatóit. Ehnaton azonban elsodorta a történelem. Halála után kíméletlenül megsemmisítettek mindent, aki rá és hitére emlékeztethetett volna, s visszahelyezték jogaikba a korábbi isteneket.

De ki tudja, nem értek-e el a Sínai-hegyig ennek a napistennek a sugarai, oda, ahol nem sokkal később JHVH átadta Mózesnek a törvénytáblákat, rajtuk a világos és egyértelmű első parancsolattal: én vagyok az Úr, a te Istened, ne legyenek más isteneid rajtam kívül! Idővel pedig Izrael népe egyre pontosabban megértette, mi is a tartalma ennek a parancsolatnak, vagyis mit jelent, hogy Istenük, JHVH, minden embernek Istene.

Igy született meg a monoteizmus. De nemcsak ennyi történt. Az ember hirtelen azzal a szembe-sült, hogy szívével és értelmével egyaránt hinnie kell az egy Istenben, máskülönben nem is hisz benne, s készségesen kell engedelmeskednie neki, máskülönben nem is engedelmeskedik. A hit egyszer csak a belső világát, a lelkét érintette, azaz pszichikai valóság lett. És már nem kollektív színezetű, hanem egyéni. Jan Assmann úgy fogalmaz, hogy az ember ekkor „függetlenné vált a világhoz fűződő szimbiotikus viszonyából, s a világon kívül elhelyezkedő, de a világgal kapcsolatban lévő egy Isten partnerévé válva autonóm, illetve teonóm egyénné alakult”. Ennélfogva a vallás már nem a törzs örök rendjét igazoló külsődleges szertartások összessége volt, amely áldozatokkal, sőt emberáldozatokkal igyekezett fenntartani az örök rendet és kielégíteni a bosszúszomszagos istenek igényeit. A semmiféle szükséglettől nem szenvedő, transzcendens Isten teljesen személyes, egyéni és szabad erkölcsi döntést kívánt az embertől. Olyasmit kért tőle, ami a belső világát érintette. Az új vallás szerint az idők végén mindenki megjelenik majd Isten ítélőszéke előtt. Ettől fogva az ember egyedül volt, egyedül Isten előtt, mert most már az az alapelv volt érvényben, hogy inkább Istennek kell

engedelmeskedni, mint az embereknek. Az ember pedig legfőképpen azt ismerte fel idővel, hogy szabad, szabadon dönthet, s döntéseiért felelősséget kell vállalnia, abban az értelemben, hogy felelnie kell majd az ítéltre megjelenő Istennek. Ily módon az ember kitört a törzsi vallás szellemi börtönéből, amelyben ismeretlen volt a vallásszabadság, s meg kellett tanulnia, mi is a tolerancia. Mivel ugyanis Isten azt akarja, hogy az ember belülről engedelmeskedjen neki, a kikényszerített engedelmség értelmét veszti. Így hát a szabad és önkéntes megterést igénylő monoteizmusban már ott rejtett annak csírája, amit ma az ember szabadságának és önrendelkezésének nevezünk. Mindez persze nem egy csapásra valósult meg, hanem több száz éven át zajló fejlődés során bontakozott ki. A folyamat a zsidó próféták és a sokistenhitnek már korán búcsút intó görög filozófusok jóvoltából haladt előre, s távolodott el a vallás külsődleges formáitól — Jan Assmann szavaival élve Izraelben „a sziv kultúrája”, Görögországban pedig „a szellem kultúrája” felé közeledve.

2. Pokolba a nemességgel: hogyan született meg a világtársadalom eszméje

A monoteizmussal ráadásul nemcsak a szabadság jelent meg a színen, de az a meggyőződés is, hogy az egyetlen Isten előtt minden ember egyenlő. Az ötödik parancsolat („ne ölj”) érvénye nem csupán az ember saját törzsének tagjaira terjedt ki, hanem végső soron mindenkire. És csak az egy Istennel összefüggésben volt értelme annak, hogy bárki is emberiségről és világtörténelemről kezdjen beszélni. Ahhoz már a kereszténység kellett, hogy ez teljesen világossá váljon. Krisztus nem csupán egyetlen választott néphez küldi a keresztényeket, hanem minden néphez. Ezt végül a zsidó Péter is felismeri: „Valóban azt tapasztalom, hogy Isten nem személyválogató, ellenkezőleg, kedves előtte bármelyik nép fia, aki féli őt és igazságot cselekszik” (ApCsel 10,34sk.). A kereszténységben fontos tény, hogy a népek egyenrangúak egymással. Niklas Luhmann, a zseniális szociológus megállapítása szerint a világvallások „mintegy elővételezik a világtársadalmat”. Ezért volt állítható, hogy az ókori görög világban nem találkozunk semmivel, „ami a modern népjoghoz fogható jogalkotásra vagy humánus beállítottságra emlékeztet”. Jézus azonban nem éri be ennyivel. Azt követeli, hogy szeressük ellenségeinket. Nem csupán azt kéri, hogy mondjunk le ellenségeink életének kioltásáról, hanem azt akarja, hogy még szeressük is őket, ami kétségkívül a világtól teljesen elrugaszkodott, eszemment provokációként hatott a korabeli emberekre.

A kereszténység előtt elsősorban a rokonság, a nagycsalád, a törzs és a faj számított, a kereszt-

ténységben viszont teljesen egyenrangúak voltak azok a népek, amelyek összekapcsolódtak az egyház egységében. Énnélfogva a keresztények már azt sem feltételezték, hogy bármelyik nép kiválasztott lenne. A választott népet ugyanis azok alkották, akik hisznek Jézus Krisztusban, a hívők pedig a legkülönbözőbb népekhez tartoztak. A kereszténység tehát kezdettől fogva az egész lakott világhoz intézte üzenetét, vagy ahogyan ma mondanánk: eleve globális irányultságú volt. Agobard lyoni püspök (769 körül–840) Nagy Károly birodalmával kapcsolatban azt a programadó megállapítást tette, hogy nincsenek „többé aquitániaiak és longobárdok, burgundiaiak vagy alemannok”, és állítását vallási érvekkel támasztotta alá, szinte társadalmi forradalmat meghirdető felhangokkal: „Mivel mindenki testvére lett egymásnak, az egy Atyaistent szólítják meg imáikban, a szolga és az úr, a szegény és a gazdag, a tanulatlan és a művelt, a gyenge és az erős, az alacsony sorú munkás és a magas rangú császár egyaránt.” A keresztény egyetemesség megvalósítása érdekében már korán kidolgoztak egy olyan gyakorlati programot, amelynek segítségével gyakorlás útján szabályosan meg lehetett tanulni az idegenekkel való együttélést. E téren termékeny hatást gyakorolt a szerzetesség, amely kifejezetten azzal az igénnyel lépett fel, hogy szellemi síkon megvalósítja az Ábrahámhoz intézett isteni felszólítást: „Menj ki földedről, a rokonságod közül és atyád házából.” Az egész emberiségre kiterjedő keresztényi testvéri etika Karl O. Hondrich frankfurti szociológus szerint „hatalmas teljesítménye a megváltást hirdető prófétai vallásnak, s roppant csapást mér valamennyi ismert erkölcsi rendszerre”, amely mindig is „a saját nemzetiséget részesítette előnyben”. Még a modern nacionalizmus is a nép vérségi kötelékeit hangsúlyozta, s ezekre alapozta nemzeti sovénizmusát. Ezzel szemben a Kolosszei levélben azt olvassuk, hogy „nincs már többé görög és zsidó, nincs körülmetéltség és körülmetéletlenség, nincs barbár, szkíta, szolga és szabad”, mert a keresztény hit ledönti ezeket a korlátokat. A János-evangélium pedig azzal a provokatív gondolattal támasztja alá ezt a megjegyzést, hogy a keresztények egyformán Isten gyermekei, mert „nem a vérből, sem a test ösztönéből, sem a férfi akaratából, hanem Istenből születtek” (Jn 1,13). A keresztények fülében már oly ismerősen csengő szavak akkoriban „erkölcsi forradalmat” jelentettek.

Való igaz, hogy az Újszövetség szinte semmit nem utasít el annyira nyomatékosan, mint a vére hivatkozva megfogalmazott igényeket, azt a gondolkodásmódot, amely szerint a származás előjogokat biztosít az üdvösség szempontjából. Amikor Jézusnak híruil adják, hogy odakint anyja és rokonai várják, nyomban rávágja: „Ki az én anyám,

és kik az én testvéreim? Aki Isten akaratát cselekszi, az az én testvérem, nővéreim és anyám” (Mk 3,31–35). Társadalomtörténeti szempontból persze teljesen magától értetődő, hogy a társadalmak tagjaik sajátos minőségű vérségi kapcsolatai alapján határozzák meg és tagolják magukat. Egész rendszerük azon az elgondoláson alapul, hogy a múltban volt egy kimagasló ősi, akit valamelyik isten nemzett, s leszármazás útján a nép összes tagja részesedik e hatalmas ősből mindenkinél kiválóbb véreben, ám nem mindenki ugyanabban a mértékben: a nemesek tisztán őrzik a vért, s utánuk a kevésbé tiszta közrendűek következnek. Ehhez képest a kereszténység kifejezetten kritikusan viszonyul a családhoz, hiszen kezdettől fogva az emberek egyenlőségét hirdette. Az Apostolok Cselekedeteiben azt olvassuk, hogy „a hívek sokaságának egy volt a szíve-lelke. Egyikük sem mondott semmit sem a magáénak a birtokából, hanem mindenük közös volt” (ApCsel 4,32). Otto G. Oexle, a göttingeni Max Planck Történettudományi Intézet munkatársa szerint „ezek a legsúlyosabb következményekkel járó mondatok, amelyeket valaha leírtak”, mert az az alapelv fakad belőlük, hogy a társadalmi egyenlőség jegyében mindenki köteles előmozdítani a közjót. Jochen Martin ókortörténész pedig arra a következtetésre jut, hogy „a kereszténység győzelmével a család nem volt többé kulturális egység”. Ezzel a látlelettel Charles Taylor kanadai filozófus és politológus India példáját állítja szembe, ahol nehéz lenne bármilyen döntést meghozni a család nélkül.

Az Újszövetségben semmiféle szerepet nem játszik a nemesség. Csakhogy a nemesség, ez a kereszténységtől eredetileg teljesen idegen intézmény már a kora középkorban különleges szerepet kezdett játszani az egyházban, azzal párhuzamosan, hogy a kereszténység fokozatosan átjárta a világosan elkülönített társadalmi rétegekre tagolódo germán világot. Ezzel a folyamattal rendszeresen szembehelyezkedtek olyan mozgalmak, amelyek a szabadság ügyét pártolták, és efféle jel-szavakat tűztek a zászlójukra: „Hol Ádám ásott, s Éva szőtt, hol láthattál nemes főt?” A keresztény ember szabadságát hangsúlyozva Luther ugyan ismét a kereszténység eredeti egyenlőségelvű vonásaira irányította a figyelmet, a parasztháborúk annyira megrémisztették, hogy gyökeres fordulatot vett, s a protestáns egyházakat alárendelte a tartományi fejedelmeknek. Ettől függetlenül Szászországban például később a protestáns teológusok mégis szembehelyezkedtek a tartományi fejedelemséggel. Mindenesetre Luther döntése ténylegesen visszahelyezte jogaiba a nemességet. Heinz E. Tödt evangélikus teológus a következőket mondja ezzel kapcsolatban: „A felekezeti alapon szerveződő protestantizmus ettől fogva a tekintélyhez, az

uralkodók isteni kegyelemből fakadó hatalmához, a legalább erkölcsi szempontból kereszténynek tekinthető államhoz igazodik, vagyis antidemokratikus lesz.” Ily módon a keresztény üzenettől teljesen idegen nemességi kiváltságok katolikus és protestáns területen különböző formákban egyaránt egészen a huszadik századig megmaradtak.

Az egész kérdéskörrel kapcsolatban egyébként már az Oszövetségben belül alapvető változás következett be. Ellentétben a görögökkel, akik azt feltételezték, hogy az emberiség több személytől származik, az izraeliták úgy vélték, hogy az egész emberiségnek Ádám az ősatya. Az Ádám-ról és Éváról szóló történet ugyan többször is félreértésnek esett áldozatul a természettudomány és a teológia vitájában, valójában a politikai teológia szintjén fogalmaz meg alapvető üzenetet, mégpedig azt, hogy nem tulajdoníthatnak maguknak kiváltságos származást meghatározott emberek vagy népek, mert mindenki egyetlen emberpártól származik, s ezért végső gyökerei szempontjából mindenki egyenrangú. Már önmagában ez a gondolat is forradalmi változást jelentett. A 18. században a természettudomány azonban bírálni kezdte a teremtésről szóló bibliai elbeszélést, s felvetette annak lehetőségét, hogy a különböző emberi rasszok más-más törzsektől származnak. Ennek következtében veszélybe került az univerzalista embereszmény, s immár rasszelméleti érvekkel is alá lehetett támasztani a „négerek rabszolgasorsát”. Az emberi nem egységéről alkotott keresztény felfogás még a nemzetiszocializmus idején is tüske volt a hatalom szemében, amely ezért sokszor támadást is intézett az egyház ellen.

Azt az alapvető meggyőződésüket, hogy az embereknek természetből fogva eltérő méltóságuk van, a törzsi vallások oly módon is kifejezték, hogy az evilági egyenlőtlenségnek túlvilági egyenlőtlenséget feleltettek meg, s ezzel csak megerősítették a létjogosultságát: nézetük szerint a király a mennyben is király, és a rabszolga a mennyben is rabszolga. Ezzel szemben a monoteizmus megvette annak alapjait, hogy minden ember valóban egyenlőnek és azonos méltóságúnak számítsa. Ezt Jan Assmann sem vitatja.

A monoteizmus még egy fontos fejlemény csíráját magában rejtette. A korai kozmológiai vallások a férfit rendszerint a Napnak, a nőt pedig a Holdnak feleltették meg, s ezzel a nőt csupán a férfi visszfényének minősítették, akivel soha nem lehet egyenrangú. A monoteizmus azonban a férfiével megegyező emberi méltóságot tulajdonít a nőnek, ami például a házasságot sem hagyja érintetlenül, hiszen az emberi méltóságról alkotott felfogás következtében a házasság idővel két egyenrangú fél közös beleegyezésén alapuló kapcsolattá vált.

A szabadság, az egyenlőség és az emberi méltóság csak a monoteizmus jóvoltából jelent meg a világtörténelem napirendjén. Ezen a szellemi alapon nyugszik a modern jogállam, amely a jog és az igazságosság biztosítására törekedve a polgárok egyetértésére épít, s ily módon döntően hozzájárul az erőszak mértékének csökkentéséhez.

A monoteizmus sok újdonságot hozott magával, s forradalmi változásokat eredményezett, amivel szemben a törzsi vallások folyamatosan csak a fennálló viszonyokat igyekeztek megőrizni. Csak a monoteizmus talaján születhetett meg a *Magnificat*, Mária magasztaló éneke: „Hatalmasokat levett a trónról, és kicsinyeket felemelt” (Lk 1,52). Az Isten ítéletéről szóló keresztény üzenet főként az elnyomottaknak, a gyengéknek és az életben kárt szenvedőknek nyújtott reményt, nekik adott reményt arra, hogy végül majd érvényesülni fog az isteni igazságosság.

Minderről nem feledkezhetünk meg, bármennyit halljunk is arról, hogy milyen ára volt a monoteizmusnak. Jan Assmann kétségkívül joggal állítja, hogy könnyen kísértésbe eshetnek, akik úgy vélik, hogy rajtuk kívül senki sincs birtokában az igazságnak. A monoteista vallások fanatikus követői pedig nemcsak elméleti téren, de a gyakorlatban is intoleranciának és pusztító erejű erőszaknak adták tanújelét. Történeti szempontból azonban az a legfontosabb kérdés, hogy békésebb és humánusabb világot eredményezett volna-e a másik lehetőség, vagyis a monoteizmustól mentes világ. A legújabb történeti kutatások egyértelmű eredményei szerint egészen biztosan nem. 2015-ben még Jan Assmann is újfelfogalmazta kezdeti álláspontját, és elismerte, hogy a monoteista fordulat ugyan „mérhetetlen erőszakban és vérontásban fejeződött ki”, erőszakban a korábbi törzsi vallások sem szűkültek, sőt „a hatalomgyakorlás formáit átalakító monoteista vallások megzaboláztak, civilizáltak és egyenesen eltöröltek” számos ilyen erőszakos megnyilvánulást. Nem meglepő tehát, hogy végül Jan Assmann is így összegzi álláspontját: „Mi sem áll azonban távolabb tőlem, mint hogy azzal vádoljam a monoteizmust, rajta keresztül tört be az erőszak a világba. Éppen ellenkezőleg, a gyilkosság tilalmával, az emberáldozatokat és az elnyomást elutasító tiltakozásával, az emberek Isten előtti egyenlőségét hirdető üzenetével a monoteizmus mindent megtett azért, hogy csökkentse az erőszak mértékét a világban.”

3. Elmélet és gyakorlat: miért lenne logikus, hogy az iszlám a legtoleránsabb

A három monoteista világvallás közül az iszlám a legtoleránsabb. Elméletileg. A megállapításnak logikus oka van. A három monoteista vallás egyaránt végérvényesnek tartotta magát, s ezért min-

dig elvetette a később megjelenő vallási mozgalmat, abban a meggyőződésben, hogy csak eltorzítja a már megvalósult végérvényes formát. Ennek következtében a zsidóság a kereszténységet és az iszlámot egyaránt elutasította. A kereszténység nem fogadta el a hozzá képest később kialakult iszlámot, legalább részben el kellett azonban fogadnia a zsidóságot, amelytől eredt. Az iszlám az Ó- és az Újszövetségtől egyformán átvett bizonyos elemeket, s ezért legalább bizonyos mértékben kénytelen volt elismerni mind a zsidóságot, mind a kereszténységet. A korábbi vallások részleges elfogadása eleve abból is következett, hogy az új mozgalom mindig szabad elköteleződést várt követőitől, s ezért óhatatlanul el kellett viselnie, hogy más vallások is választhatók. Mivel azonban mindhárom monoteista vallásnak meggyőződése volt, hogy kizárólagos birtokában van az igazságnak, ráadásul egyetemesnek is tartotta magát, egyik sem ismerte el a másik kettőt teljesen egyenrangúnak. Az iszlám például módot adott ugyan a zsidóknak és a keresztényeknek arra, hogy saját köreiken belül gyakorolják a vallásukat, s a polgári alapjogokat sem tagadta meg tőlük, meghatározott korlátozásokkal, főként magasabb adóterhekkel sújtotta őket. Hasonló szabályozásokat vezetett be a kereszténység a zsidókkal kapcsolatban.

Maga a zsidóság a legelsőnek és páratlanak tartotta magát, s ezért nem látott okot arra, hogy „megengedett vallásnak” minősítse a másik két vallást, persze már csak azért sem, mert — a legendákkal övezett távol-keleti kazár birodalomtól eltekintve — soha és sehol nem vált domináns vallássá, s ezért soha nem került olyan helyzetbe, hogy toleranciát kellett volna tanúsítania másokkal szemben. A három vallás közös története során folyamatosan minden hatalomtól megfosztott kisebbség volt: elnyomták, elutasították, elűzték, és sokszor meg is ölték a zsidókat. A zsidó történetírás a mai napig fel-felemlegeti a nép kétezer éven át szenvedett „siralomvölgyét”. Mivel pedig a zsidóság mindig is vesztes helyzetben volt, sokáig mentesült attól a feladattól, hogy toleranciát gyakoroljon. Bár semmivel sem támasztott kevésbé abszolút igényt, mint a másik két monoteista vallás, soha nem kellett önállóan meghatározni, milyen keretek között mozoghat valamely „megengedett vallás”. Gary Remer amerikai politológus egyenesen úgy véli, hogy ha létrejött volna zsidó állam a középkorban, „jó néhány pogány üldözésnek lett volna kitéve”. Csak ma kénytelen szembenézni Izrael állam a vallási sokféleség szabályozásának feladatával.

Megint csak mással találkozunk a kereszténység esetében. Amint állami hatalmat szerzett magának a római birodalomban, nyomban felvetődött a kérdés, mennyiben kell toleránsnak lennie a zsidósággal szemben. A keresztény császár-

rok átvették a „megengedett vallás” már pogány elődeiknél is használatban lévő intézményét, és ezt a státuszt kizárólag a zsidóságnak biztosították. A nyugati császárság bukása után az egyház kezébe került a zsidóság jogi védelme. Günter Sternberger bécsi judaista szerint Nagy Szent Gergely pápa (540 körül–604) „rendkívül kiegyensúlyozott” zsidópolitika alapjait vetette meg, amely — a jeruzsálemi Héber Egyetemen tanító Michael Toch véleményét idézve — „a megváltozott körülmények között, későbbi időszakokban is életképesnek bizonyult, egészen az újkorig”.

A „megengedett vallás” fogalma az iszlámban nyerte el legtágabb körű jelentését, már csak azért is, mert az iszlám nagy területeken terjedt el, ahol túlnyomórészt keresztények laktak. Az új vallás terjedésének első szakaszában, a 8. század elején mindamellet csak tíz százaléknyi muszlim uralkodott több, mint kilencven százaléknyi nem muszlim fölött. Átfogó iszlamizálódás Észak-Afrikában csak a 12–13. századra, Anatóliában csak a 15–16. századra következett be. A „könyv vallásai”, a zsidóság és a kereszténység védelmet élvezett, cserébe azonban a zsidóknak és a keresztényeknek lojálisnak kellett lenniük, és beszállásukat kötelezettségük is volt, ráadásul a ruhaviseletükkel is jelezniük kellett, hogy nem muszlimok. Ily módon viszonylagos vallás- és kultuszszabadság valósult meg, ám szigorúan csak az adott vallás kultikus épületein belül, amelyek nem vonhatták magukra a figyelmet (mindig a minareteknek kellett a legmagasabbnak lenniük). A zsidóság és a kereszténység ezzel együtt is önrendelkezési és szabad bíraskodási jogot élvezett, a magántulajdon és a tulajdonszerzés védelmével együtt.

Ezzel szemben a saját felügyeletük alatt álló területeken a keresztények nem tudták biztosítani a Korán tisztelőinek a „megengedett vallás” státuszát, hiszen egy későn megjelenő és téves vallás követőinek tartották a muszlimokat. Amit a zsidóknak még megadtak, azt időrendi okokból a muszlimoknak már nem tudták megadni. Éppen ezért a keresztények ténylegesen szűkebb körű toleranciát tanúsítottak, mint a muszlimok. Ennek ellenére Spanyolország visszahódítása után kísérletet tettek a kitérésre: a 12. században a valenciai muszlimoknak jogukban állt, hogy zavartalanul felkeressék a mecseteket, szavatolva volt lakóhelyük és magántulajdonuk biztonsága, önállóan bíraskodhattak és viszonylagos önrendelkezést gyakorolhattak, továbbá nem volt kötelességük elfogadni a nem muszlimok által hozott bírósági döntéseket.

Mindamelletl összességében csak elvéve alakultak ki ilyen átmeneti zónák, s hosszú távon nem is maradtak meg: mindkét részről felszámolták őket. Egyrészt akkor, amikor ismét keresztény lett egy sor földközi-tengeri sziget és Spanyolország

bizonyos része, másrészt akkor, amikor teljesen muszlim fennhatóság alá került Észak-Afrika és Anatólia. Az iszlámon belül további probléma is adódott. Ahogyan ugyanis Bernard Lewis brit-amerikai történész rámutat, a muszlim jogi iskolák „legalább ajánlottak, az esetek nagy részében viszont egyenesen kötelezőnek tartották”, hogy a muszlimok kivándoroljanak a keresztény hatalom alatt álló területekről. Aki önként olyan országban maradt, amelyet keresztények vezettek, azt „mind az emigránsok, mind az idegen hatalomnak alá nem vetett muszlimok megvetéssel sújtották”, a legrosszabb muszlim hatalmat is elfogadhatóbbnak tartották ugyanis, mint a legjobb hiteltlent. Csak ennek ismeretében érthető meg, miért szembesül ma az iszlám soha korábban nem jelentkező problémáival, amikor követői nem muszlim országba vándorolnak ki.

A „megengedett vallás” rendszerének következtében a társadalom természetesen két osztályra tagolódott, s a pusztán tolerált vallás követőire mindig is bizonyos nyomást gyakorolt, hogy számtalan szempontból hátrányos megkülönböztetésben volt részük. Így alakulhatott ki az a különleges jelenség, hogy egyesek kettős vallásgyakorlatot végeztek, és a saját vallási identitásukon kívül bujtatva zsidók, keresztények és muszlimok is voltak. A 15. században Spanyolországban például több tízezer zsidó megkeresztelkedett, s ekkor talán megszokásból, talán tudatlanságból sok helyütt kettős vallásgyakorlási forma gyökerezett meg: az érintettek szombaton zsinagógába, va-

sárnap misére mentek, otthon kóser ételeken, házon kívül sertéshúst fogyasztottak. A megkeresztelkedett muszlimoknál hasonló volt tapasztalható. Bujtatott keresztények éltek például Albániában, ahol a férfiak muszlim, az asszonyok keresztény életformát gyakoroltak, családi körben keresztényként, nyilvánosan muszlimként viselkedtek, ott-hon teljesítették a keresztény böjti előírásokat, a mecszetben megtartották a ramadánt, a halálos ágyukon részesültek az utolsó kenetben, majd muszlim szertartás szerint temették el őket, az adószedők előtt a családfők muszlimnak vallották magukat (mert így elkerülték a keresztényekre kivetett magasabb adókat), a katonai sorozás alkalmával viszont kereszténynek (mert így mentesültek a sor-kötelezettség alól). Sokszor ugyanazokat a zarándokhelyeket és ugyanazoknak a szenteknek a sírját keresték fel, és keresik fel még ma is.

Jóllehet az említett szabályozások valóban megakadályozták, hogy az egyaránt abszolút igényt támasztó három monoteista vallás századokon át háborút viseljen egymás ellen, nem fér kétség hozzá, hogy az újkorban valami egészen új jelent meg a színen: a mindenki számára mindenütt azonos vallásszabadság eszméje.

MANFRED LÜTZ

Részlet a szerző *Der Skandal der Skandale. Die geheime Geschichte des Christentums* (Herder, Freiburg, 2018; *A botránnyok botránnya. A kereszténység titkos története*) című könyvéből, amely a közeljövőben jelenik meg magyarul a Vigilia kiadásában.

A VIGILIA KIADÓ ÚJDONSÁGA

JOHANNES HARTL

A titok vonzásában

Lépjünk ki vallási komfortzónánkból

Szokatlan a könyv felszólítása: „Lépjünk ki a komfortzónánkból!” Istennel és az egyházzal kapcsolatban is megvannak saját „komfortzónáink” — a hívőknek főleg a vasárnapi szentmise, a nem hívőknek az a (hamis) biztonságérzet, hogy senki se háborgatja őket földi életükben. Ez a könyv kalandra hívja mindkettőjüket. Elsősorban azokat szólítja meg, akiknek ismeretlen a világ legnagyobb titka: Isten. S hogy megértsék, az ő nyelvükön szól, kerülve a számukra idegen, sőt talán elidegenítő vallási szókinccset — hátha így sikerül ráirányítani tekintetüket a világ végtelenbe nyúló távlataira és az abban fölsejlő Szent Titokra. De izgalmas fölfedezést kínál a hívőknek is, segíti őket, hogy újra és mélyebben gondolják végig hitüket. Bárki veszi kézbe ezt a könyvet, újszerű, izgalmas élmények sorozatának néz elébe.

Ára: 2900 Ft